

Kraków, 02.09.2024r.

Dr hab. Joanna Dyduch, prof. UJ
Wydział Studiów Międzynarodowych i Politycznych
Instytut Bliskiego i Dalekiego Wschodu
Uniwersytet Jagielloński

Recenzja rozprawy doktorskiej pani mgr ALEKSANDRY KULPAN
pt.: *Imigracja Żydów z Rosji do Niemiec od 1991 roku*
przygotowanej pod kierunkiem
prof. Tadeusza Lebiody

W związku z Uchwałą Rady Dyscypliny Naukowej Nauki o Polityce i Administracji Wydziału Nauk Społecznych Uniwersytetu Wrocławskiego, Nr 23/2024, z dnia 17 maja 2024r. w sprawie wyznaczenia mnie na recenzentkę w przewodzie doktorskim Pani mgr Aleksandry Kulpan wszczętym uchwałą Rady Instytutu Politologii z dnia 6 czerwca 2014 r., przedstawiam niniejszą recenzję.

Recenzja została przygotowana w oparciu o kryteria określone w ustawie „Prawo o szkolnictwie wyższym i nauce” (Dz. U. z 2020 r., poz. 85 z późn. Zm.), która w art. 187stwierdza: *1. Rozprawa doktorska prezentuje ogólną wiedzę teoretyczną kandydata w dyscyplinie albo dyscyplinach oraz umiejętność samodzielnego prowadzenia pracy naukowej lub artystycznej. 2. Przedmiotem rozprawy doktorskiej jest oryginalne rozwiązanie problemu naukowego, oryginalne rozwiązanie w zakresie zastosowania wyników własnych badań naukowych w sferze gospodarczej lub społecznej albo oryginalne dokonanie artystyczne.*

I. Ocena wyboru i sposobu konceptualizacji problematyki badawczej

Problematyka jakiej podjęła się mgr Aleksandra Kulpan w swojej dysertacji jest interesującym zagadnieniem badawczym. Choć dotyczy zjawiska pozornie zamkniętego w czasie, bo imigracji Żydów z Rosji do Niemiec od 1991 do końca pierwszej dekady lat 2000 pozostaje zagadnieniem aktualnym.

Jak wyjaśnia we wstępie Doktorantka, przedmiotem badań jest nie tyle zjawisko migracji Żydów do Niemiec, co niemiecka polityka imigracyjna oraz polityka integracyjna realizowana wobec rosyjskojęzycznych Żydów od 1991 roku przybywających do Niemiec (po zjednoczeniu) z Federacji Rosyjskiej oraz byłych republik radzieckich. Zatem głównym problemem badawczym jest polityka imigracyjna i jej implikacje.

Sposób w jaki został zdefiniowany problem badawczy nie pozostawia wątpliwości, że praca ma charakter politologiczny. Dodatkowo świadczy o tym dobór kluczowych pojęć i kategorii analitycznych, których definiowanie i kontekstualizacja dokonana została z uwzględnieniem i na gruncie dorobku nauk politycznych. Cennym byłoby jednak by definiując te kluczowe pojęcia jak np.: polityka imigracyjna i integracyjna Niemiec” (s. 5) w tekście znalazło się odwołanie do stosownej literatury przedmiotu w szerszym zakresie niż to zostało uczynione.

Rozszerzenie pola analizy do kwestii: wpływu imigracji na zmiany w obrębie struktury społecznej w Niemczech oraz społeczno-kulturowej charakterystyki społeczności żydowskiej w Niemczech, należy uznać za zabieg trafny i wzbogacający analizę. Podobnie kluczowa jest analiza percepcji imigracji żydowskiej przez społeczeństwo niemieckie, postrzeganej w tym kraju w dużej mierze przez pryzmat „polityki zadośćuczynienia” za zbrodnie II wojny światowej. Ważnym i ciekawym aspektem przeprowadzonej analizy było wykazanie zależności przyczynowo skutkowych między genezą, przebiegiem i rezultatami imigracji rosyjskojęzycznych Żydów do Niemiec, a ewolucyjnym podejściem władz niemieckich do polityki imigracyjnej i polityki integracji migrantów w poszczególnych okresach objętych badaniem.

Autorka w sposób precyzyjny i spójny ze sposobem sformułowania problemu badawczego zdefiniowała cel badawczy pracy oraz sformułowała, funkcjonalnie powiązane z nim pytania badawcze. Pytań jest stosunkowo wiele (bo aż 5) ale zważywszy na objętość dysertacji (s. 419 stron maszynopisu) i bogactwo treści recenzowanej rozprawy jest to uzasadnione. Wszystkie pytania są sformułowane w sposób nawigujący narrację w stronę deskrypcji z elementami wyjaśniania. Dobry efekt pogłębiający dyskusję przeprowadzoną w poszczególnych rozdziałach dałaby próba zadania pytania „DLACZEGO...”.

Hipoteza badacza stanowiąca, iż: „polityka imigracyjna Niemiec wobec Żydów rosyjskich była od 1991 roku determinowana względami szczególnej odpowiedzialności historycznej i moralnej Niemiec za antysemityzm i zbrodnie Holokaustu popełnione przez III Rzeszę, ale od 2005 roku sprzężona została integralnie z całościową polityką imigracyjną realizowaną przez państwo niemieckie. Jednocześnie masowy napływ Żydów rosyjskich wpłynął na odrodzenie życia społeczno-kulturalnego Żydów w Niemczech nadając mu nowych impulsów i nowego wymiaru” jest wartościowa poznawczo, ponadto świadczy o sporej wiedzy Autorki dysertacji na temat badanej problematyki. Jej sposób sformułowania nie budzi zastrzeżeń – wskazane w niej zostały mechanizmy i zależności przyczynowe co sprawia, że

dają się łatwo zidentyfikować zmienne zależne – wyodrębnione do wysmiania badanego problemu.

Przyjęta cezura czasowa, nie jest precyzyjna – choć Doktorantka wskazuje rok 1991 jako datę otwierającą (i ten wybór jest jak najbardziej trafny i rzeczowo uzasadniony), to jednak nie wskazuje ona daty zamykającej. Wydaje się jednak, że w świetle omawianych w pracy treści, można było wskazać ‘moment przełomowy’ i tym samym ‘domknąć’ okres analizy (mogłyby to być na przykład istotne reformy, spowodowane zmianami legislacyjnymi, a tym samym zmieniającymi się zasadami analizowanej polityki imigracyjnej. Wyraźne określenie cezury czasowej sprzyja generowaniu wniosków końcowych – o jednoznacznym charakterze.

II. Ocena założeń koncepcyjnych oraz spójności metodologicznej rozprawy

Jak wspomniano powyżej, nie ulega wątpliwości, że praca ma charakter politologiczny. Świadczy o tym nie tylko specyfika problemu badawczego oraz jego konceptualizacja, ale również wybrane metody badawcze.

W swojej pracy badawczej mgr Kulpan sięgnęła po metody tradycyjnie wykorzystywane w badaniach politologicznych (analiza treści, metoda decyzyjna, metoda porównawcza, analiza systemowa). Warsztat i ‘przybornik’ metod badawczych zostały zasadnie uzupełnione o metody typowe dla innych, niż nauki polityczne, dyscyplin ulokowanych w dziedzinie nauki społeczne. Tutaj trzeba odnotować prawidłowo zoperacjonalizowaną metodę „analizy instytucjonalno-prawnej”. Narzędziami pomocniczymi jak zadeklarowała Autorka dysertacji, były także metody z zakresu nauk humanistycznych (w tym historii oraz nauk o kulturze). Choć sam wybór metod uznać trzeba za adekwatny to Doktorantka nie informuje czytelnika jak zawansowane metody (jak metoda systemowa czy metoda porównawcza) zostały zoperacjonalizowane. Lektura dysertacji pozostawia jednak czytelnika w przekonaniu, że analiza szczegółowa i wieloczynnikowa oraz dokonana na jej podstawie synteza zostały przeprowadzone z wykorzystaniem metod badawczych i zachowaniem zasad warsztatu naukowego.

Natomiast jak wynika z deklaracji Autorki dysertacji zawartej we wstępie materiał badawczy został uzupełniony poprzez wykorzystanie do analizy danych, informacji, ocen i refleksji z ustrukturyzowanych wywiadów. Z treści dysertacji nie dowiadujemy się jednak, kiedy, z kim i ile przeprowadzono tych wywiadów. Dodatkowo, skoro jak deklaruje Autorka wywiady miały charakter ustrukturyzowany – dobrze byłoby, gdyby do rozprawy dołączono np.: kwestionariusz z pytaniami – ewentualnie scenariusz badania oraz spis wywiadów (mógłby

być zakodowany – jeśli wywiady miały być zanonimizowane). Te uzupełniające informacje warto zawsze by czytelnik mógł znaleźć we wstępie lub rozdziale metodologicznym.

Natomiast to czego w pracy brakuje to osadzenie przeprowadzanych analiz i rozważań w wyraźnie zarysowanych ramach teoretycznych. Jednym ze sposobów w jaki można byłoby ten cel osiągnąć to stworzenie systemu definicji pojęciowych i operacyjnych, w oparciu o istniejące konwencje ontologiczne i epistemologiczne. Takie pogłębione rozważania można byłoby umieścić we wstępie. W wersji nieco bardziej zaawansowanej, w pracy można byłoby poświęcić osobny rozdział metodologiczny, w którym znalazłaby się rozbudowana część teoretyczna, może taka w której Autorka sięgnęłaby do zaawansowanych studiów nad migracjami (w tym nad polityką imigracyjną). Istnieją też dyskursy o charakterze teoretycznym łączące badania nad migracjami z zagadnieniem historii oraz pamięci historycznej. Literatura dotycząca problematyki migracji Żydów jest tutaj szczególnie bogata, wgląd w jej generalizujące i teoretyczne aspekty pogłębilyby analizę, w tym mogłyby posłużyć jako wartość dodana w kontekście analizy porównawczej. Choć faktycznie w dysertacji nie znajdziemy wyodrębnionego wątku teoretycznego utrzymanego w jasno określonej konwencji teoretycznej (np.: w obrębie jakiegoś konkretnego paradygmatu eksplanacyjnego), to w toku wywodu Doktorantka dość sprawnie odwoływała się oraz wykorzystywała ustalenia teoretyczne z toczącej się w literaturze debaty. Zatem należy odnotować, że wnikliwa lektura rozprawy pozwala na dostrzeżenie w rozprawie wyraźnie zarysowanych wątków teoretycznych, oraz elementów teoretyzowania w oparciu o szeroko zakrojoną analizę empirycznego studium przypadku. W tym drugim przypadku Autorka wprawnie i zgrabnie wykorzystuje meta obserwacje poczynione przez innych badaczy na podstawie przywoływanej w pracy literaturze.

III. Ocena struktury pracy i podziału treści oraz wartości merytorycznej treści

Rozprawa doktorska mgr A. Kulpan składa się z: wprowadzenia i siedmiu rozdziałów. Dysertację uzupełniają: wykaz skrótów, spisy tabel oraz wykresów. Generalnie rzecz biorąc struktura i kompozycja merytoryczno–tematyczna rozprawy jest logiczna, przejrzysta i funkcjonalnie podporządkowana wyznaczonym we wstępie celom badawczym.

Wprowadzenie stanowi bardzo rozbudowane (w opinii recenzentki nieco za długie i zbyt szczegółowe - liczy bowiem w sumie 35 stron maszynopisu – to znacznie więcej niż objętość niektórych rozdziałów, np.: rozdziału drugiego), omówienie i uzasadnienie problematyki badawczej. Zawiera ono wszystkie kluczowe elementy – jakich oczekiwać można od wstępu do pracy naukowej.

Dalej, rozdział pierwszy stanowi rozbudowane opracowanie kontekstualizujące zasadniczą analizę problemu badawczego. Choć rozdział zatytułowano „Uwarunkowania Historyczne”, to w porządkowaniu treści przyjęto kryterium problemowe, uwzględniając porządek chronologiczny. Zabieg ten należy ocenić pozytywnie, gdyż sprzyjał analizie a nie wyłącznie koronarskiemu opisowi zdarzeń poprzedzających faktyczny okres objęty badaniem. W tej otwierającej pracę części, Autorka odniosła się między innymi do historii Żydów przed II wojną światową, w tym do zjawiska antysemityzmu w III Rzeszy. Wydaje się jednak, że poziom szczegółowości oraz zakres omawianej problematyki – wykracza nieco poza obszar badawczy wyznaczony do badania we wstępie do rozprawy. Choć takie wątki jak geneza, przebieg i konsekwencje Operacji Barbarossa czy zinstytucjonalizowany antysemityzm w III Rzeszy rzucają światło interpretacyjne na dalsze rozważania to jednak wydaje się, iż znacznie bardziej syntetyczne potraktowanie tych aspektów mogłoby być z korzyścią dla rozprawy. Ponadto w opinii recenzentki, już na tym etapie dysertacji, (lub nawet we wstępie) powinna znaleźć się definicja ‘antysemityzmu’, być może poprzedzona krótkimi rozważaniami definicyjnymi uwzględniającymi zmiany jakie w sposobie postrzegania zjawiska zachodziły na przestrzeni dekad, ze szczególnym uwzględnieniem społeczeństwa niemieckiego.

Zasadnicza część rozważań w rozdziale dotyczy jednak funkcjonowania Żydów w państwach niemieckich po II wojnie światowej. Choć trzy pierwsze podrozdziały są bardzo dobrze, rzeczowo i interesująco napisane to brak nieco rozwinięcia wątku – który harmonizowałby i ściślej łączył zawarte w nich treści. Chodzi przede wszystkim o naukową ocenę skutków polityki i działań III Rzeszy dla niemieckiej społeczności żydowskiej (tego zaś w podrozdziale 1.1 zabrakło) mamy natomiast w podrozdziale 1.2. opisane szeroko i dość szczegółów przebieg i konsekwencje działań Niemców wobec Żydów na terenach ZSRR (co oczywiście ma swoje uzasadnienie w tematyce pracy). Korzystnym z perspektywy płynności i klarowności linii argumentu byłoby pokazanie jak rekonstruowała się społeczność żydowska w Niemczech – krótki fragment na s. 65 nie daje czytelnikowi pełnego obrazu kim byli Żydzi w Niemczech tuż po II wojnie światowej, bo przecież nawet ci którzy zostali uratowani z obozów znajdujących się terenie Niemiec, nie zawsze (a nawet przeważnie) nie byli obywatelami przedwojennych Niemiec (np.: we fragmencie dot. obozów dla osób przesiedlonych (Displaced Persons Camps, DPs), pojawia się informacja, że w przypadku Żydów byli to imigranci (s. 68), w tym świątliwie wydaje się, że z pożytkiem dla klarowności wywodu byłoby gdzieś na początku tego podrozdziału dokonać charakterystyki ludności żydowskiej przebywającej na terenie okupowanych Niemiec, która to stopniowo stawała się załącznikiem odradzającej się społeczności.

Tymczasem do gustu czytelnikowi powinien przypaść dobrze, kompleksowo i w zniuansowany sposób przedstawiony obraz trudności, wyzwań, ale i szans związanych z dynamicznymi relacjami społecznymi, politycznymi i polityczno-międzynarodowymi w odniesieniu do funkcjonowania Żydów w państwach niemieckich. Mgr A. Kulpan więcej uwagi poświęca temu co działo się na terytorium tzw. Niemiec Zachodnich, niemniej omówienie w pracy znajduje również sytuacja Żydów w Niemieckiej Republice Demokratycznej, która jak słusznie skonstatowano w rozprawie „różniła się znacząco od tej w RFN”. Zważywszy jednak, iż po zjednoczeniu Niemiec, to właśnie zachodniemieckie podejście i polityki szczegółowe wobec szeroko definiowanych spraw społecznych, w tym tych dotyczących społeczności żydowskiej dominowała – posunięcie takie jest ze wszech miar uzasadniane.

W dalszej części rozdziału Autorka natomiast zgodnie z przyjętą w studiach migracyjnych konwencją dokonała analizy czynników wypychających (w odniesieniu do zjawiska emigracji z byłego Związku Radzieckiego) oraz przyciągających w odniesieniu do imigracji do Niemiec. Fragment ten dobrze mapuje i rzeczowo wyjaśnia najważniejsze zjawiska i trendy i stanowi ważne i cenne wprowadzenie do dalszej części rozważań.

Drobna uwaga, niejako na marginesie, dotyczy nie do końca precyzyjnego przywoływania w tekście zdarzeń, którym Autorka przypisuje istotną – wręcz przełomową rolę np.: na s. 69 mowa jest o amerykańskim serialu „Holocaust”, nie ma jednak odwołania w przypisie nt. tego serialu – umożliwiającego zidentyfikowanie go i odszukanie go jako źródła. Pierwsze skojarzenie, co prawda wiedzie w stronę (wyświetlanego w odcinkach) filmu pt.: „Shoah” Claude Lanzmanna, ten jednak miał swoją premierę w 1985 roku, a w rozprawie mowa jest o 1979 r.

W rozdziale drugim przedmiotem dociekań była geneza oraz przegląd najważniejszych wydarzeń, procesów oraz procedur związanych z imigracją Żydów do Niemiec w początkowej jej fazie. Mgr A. Kulpan przybliżyła meandry dyskursu publicznego wokół tej problematyki oraz ich implikacje. W rozdziale znajdziemy omówienie ważnych kategorii analitycznych – pozwalających na zrozumienia specyfiki powojennej imigracji żydowskiej do Niemiec. Wśród nich znalazły się: koncepcja ‘wspólnoty pamięci’, „wspólnoty ofiar”, kategoria „odpowiedzialności historycznej”. To między innymi te fragmenty mają sporą wartość teoretyczną i dalszy potencjał teoriiotwórczy.

Generalnie rozdział jest ciekawym opracowaniem, szczególnie interesujące są rozważania dotyczące dyskusji na temat imigracji Żydów do RFN oraz w ramach tego wątku nieoczywiste zagadnienia jak: percepcja imigracji Żydów z rozpadającego się ZSRR do Wschodnich Niemiec oraz ich wpływ na relacje państw niemieckich z Izraelem. Wartościowe

i wiele wnoszące do polskiego dyskursu są spostrzeżenia dotyczące znaczenia polityki pamięci w polityce zagranicznej, ale również w procesie integracji Niemiec po zjednoczeniu. Warte odnotowania są także rozważania na temat przyjmowanych (intencjonalnie i w usystematyzowany sposób) ról polityczno społecznych przez zjednoczone państwo niemieckie, jego instytucje oraz społeczeństwo. Znowuż wątek ten oprócz dobrze opracowanej warstwy empirycznej niesie ze sobą spory potencjał w zakresie teoretyzowania. Zwłaszcza iż jak wskazuje Autorka dysertacji „przyjmowanie Żydów rosyjskich do Niemiec było postrzegane na dwójnasób szerzej w kontekście liberalnego nurtu myślenia o uchodźctwie i prawach człowieka oraz partykularnie w kontekście symbolicznego „zaangażowania RFN w walkę z antysemityzmem i rasizmem oraz ugruntowania wartości demokratycznych i pluralizmu” (s. 110).

Ponadto w rozdziale mamy nawiązanie do genezy i wczesnej fazy rozwoju niemieckiego ustawodawstwa regulującego status przybywających do RFN rosyjskojęzycznych Żydów. Natomiast przeprowadzona analiza potwierdza uprzywilejowaną pozycję Żydów względem innych imigrantów. Zdiagnozowany stan rzeczy, został również przekonywująco wyjaśniony, poprzez przytoczenie argumentów związanych nie tylko z polityką historyczną, ale również działalnością lobbingową (międzynarodową i wewnątrz krajową) na rzecz imigracji i absorpcji Żydów rosyjskojęzycznych w Niemczech. Nie zabrakło również głosu w sprawie wyzwań, kontrowersji i komplikacji w odniesieniu do badanego procesu.

Jeśli chodzi o drobne uwagi krytyczne to samo wprowadzenie do podrozdziału pierwszego jest nieco chaotyczne i wymagałoby uporządkowania i kilku drobnych uzupełnień (o charakterze stylistycznym). Autorka pisze w pierwszym akapicie (s. 97): „Otwarcie granic dla Żydów rosyjskich w NRD nastąpiło już w latach 80. XX wieku, w czasie narastającego kryzysu politycznego i gospodarczego” by w kolejnym akapicie napisać „Przed 1989 roku w NRD oficjalnie niewiele mówiło się o imigracji i nie istniała kwestia ewentualnego napływu Żydów rosyjskich”.

Natomiast szalenie ciekawe rozważania na temat wzajemnego wpływu niemieckiej polityki historycznej oraz innych polityk publicznych w tym polityki imigracyjnej oraz polityki zagranicznej – mogłyby zyskać na uwzględnieniu literatury analizujące np.: genezę i anatomię niemieckiej polityki historycznej *vis a vis* społeczność żydowska. W tym względzie warta polecenia jest książka: Kathrin Bachleitner (2021). *Collective Memory in International Relations*. Oxford: Oxford University Press, gdzie autorka identyfikuje i konceptualizuje ‘strategie pokuty’ – jako jeden z głównych mechanizmów polityki zagranicznej Niemiec.

Ponownie drobna uwaga szczegółowa, otóż na stronie 85 mamy zdanie: „Rosja weszła także w okres znacznej niestabilności, który był naznaczony licznymi konfliktami zbrojnymi i aktywnością terrorystyczną. Konflikty zbrojne, takie jak wojna pomiędzy Armenią a Azerbejdżanem o region Nagorno-Karabach” – dobrze obrazuje problem wynikający z zastosowania nieprecyzyjnej terminologii (o czym mowa będzie jeszcze w dalszej części recenzji). Wszakże Armenia ogłosiła niepodległość już w lipcu 1990 r., natomiast Azerbejdżan uczynił to 30 sierpnia 1991 r., i choć we wspomnianym konflikcie upadający ZSRR i potem Federacja Rosyjska odgrywała ważną rolę to jednak wojna, o której mowa nie toczyła się na terytorium Rosji. Dalej na stronie 112, mamy stwierdzenie „w kulturze rosyjskiej, judaizm rozumiany był jako narodowość a nie tylko religia i przekazywany patrylinearnie. Zgodnie z tą koncepcją, osoba była uważana jest za Żyda, jeśli jej ojciec był Żydem”, ten osąd wymagałby znacznie mocniejszego osadzenia w dyskursie w literaturze – w obecnej (znacznie uproszczonej formie) budzi rozmaite zastrzeżenia.

W rozdziale trzecim natomiast, również w ujęciu problemowym, przedstawiono fale imigracyjne, z uwzględnieniem: cykli napływu, formuły oraz mechanizmów rozlokowania imigrantów po przybyciu do Niemiec. Oceniając tą część rozprawy, z satysfakcją przyjąć można propozycje wyodrębnienia owych fal migracyjnych, z których każda jak przekonująco dowodzi Doktorantka posiadała swoją charakterystykę i określoną specyfikę. Jednakże wyjaśnianie powodów zmian dynamiki imigracyjnej wymagałoby głębszego i bardziej krytycznego namysłu, szczególnie dotyczy to przejścia z fazy drugiej do trzeciej od 2006 roku oraz pochylenie się nad systemową oceną powodów zmiany prawa imigracyjnego w Niemczech. Interesująca jest także refleksja nad konsekwencjami ‘redystrybucji’ migrantów między landami niemieckimi, w których jak to w państwie federalnym obowiązują różne reżimy prawne w kwestiach dotyczących spraw publicznych (w tym spraw dot. edukacji, systemu ochrony zdrowia, etc.).

Natomiast po lekturze rozdziału, z którego dowiadujemy się wiele o niemieckiej polityce imigracyjnej i absorpcyjno-integracyjnej rodzi się dodatkowe pytanie. Mianowicie, na ile w niemieckiej filozofii polityki imigracyjnej dominowało podejście uniwersalistyczne (na s. 129 czytamy: „Niemieckie prawo i polityka imigracyjna nie różnicują ludzi na podstawie ich pochodzenia etnicznego lub religijnego. Zgodnie z zasadami równości i niedyskryminacji, wszyscy imigranci byli traktowani równo, niezależnie od ich pochodzenia”)? Z drugiej strony na ile była ona partykularna – w specyficzny sposób – traktując poszczególne grupy imigrantów, mając na uwadze przedmiot tej analizy szczególnie imigrantów żydowskich. Recenzentka zwraca na to uwagę, gdyż jest to dowód na to, iż rozprawa obok wskazanych już

walorów poznawczych, prowokuje i inspiruje do pogłębionej refleksji – otwierając potencjalne nowe obszary naukowej eksploracji.

W podrozdziale 3.3 i 3.4. Autorka natomiast pisze o absorbcji imigrantów w ‘nowych’ i ‘starych krajach związkowych / federalnych’. Obok pozytywnej oceny zawartych w tym fragmencie treści, warto zwrócić uwagę na dobrze zoperacjonalizowaną tu metodę porównawczą. Nie ma wątpliwości również, że dobrze się stało, iż Doktorantka wyodrębniła Berlin jako „przypadek szczególny”, uzasadniając taki ruch trafnymi i adekwatnymi argumentami.

W końcu, w opinii recenzentki, omawiając i oceniając rozdział trzeci konieczne jest zwrócenie uwagi na fragmenty i stwierdzenia mogące być przedmiotem polemicznej dyskusji np.: na stronie 121 czytamy „Trzecia fala [imigracji] była konsekwencją wprowadzonego w 2005 roku nowego prawa imigracyjnego i dała wyraźnie o sobie znać od 2006 roku, czego odzwierciedleniem stało się stopniowe wygaszanie imigracji jako szczególnego zjawiska. Stopniowa poprawa warunków życia w Rosji i stabilizacja społeczno – ekonomiczna tego państwa wpłynęła na fakt, że dla wielu Żydów emigracja do Niemiec przestała być koniecznością w poszukiwaniu lepszego życia. W miarę poprawy sytuacji ochrony praw człowieka, wzrostu tolerancji i akceptacji różnorodności, znacząco obniża się prawdopodobieństwo, że obywatele danego kraju będą chcieli go opuścić”. Generalnie nasuwa się pytanie na jakiej podstawie Autorka twierdzi, że latach 2000 znacząco stabilizuje i poprawia się sytuacja w zakresie wolności i praw człowieka w Rosji?

Rozdział czwarty poświęcony został natomiast, szczególnie interesującemu zagadnieniu, a mianowicie zmieniającym się uwarunkowaniom prawnym tworzącym ramy polityki imigracyjnej. Dalej Doktorantka pochyliła się nad konkretnymi rozstrzygnięciami legislacyjnymi wobec rosyjskojęzycznych imigrantów żydowskich w Niemczech. Rozważania te stanowią ważny wkład w dyskusję nad kształtowaniem się polityki imigracyjnej kraju, z uwzględnieniem szczególnych okoliczności wynikających ze złożonej historii niemiecko – żydowskiej - *vis a vis* narastającej presji imigracyjnej w pespektywie ogólnej. Istotnym punktem odniesienia w tym rozdziale stała się reforma prawa o obywatelstwie w Niemczech. W tej analizie Doktorantka zwróciła nie tylko uwagę na zmiany jakie dokonywały się w niemieckim prawie, ale także kwestie związane z obywatelstwem jako figurą prawną, implikującą określone konsekwencje dla tożsamości zbiorowej jednostek, **w to d dodatku** w procesie zmian. Dynamiczny proces kształtowanie się tożsamości (do pewnego stopienia moderowany przez wielowektorową politykę państwa) jak trafnie zauważyła Autorka rozprawy warunkował przebieg i efekty procesu integracji ekonomicznej, ale przede wszystkim

społecznej imigrantów. Rozdział prezentuje bardzo dobrą analizę politologiczną – obejmującą analizę aspektów prawnych, ogólne charakterystyki poszczególnych polityk z uwzględnieniem ich celowościowego i funkcjonalnego charakteru, analizę strategii implementacyjnych oraz wpływu czynników zewnętrznych (jak presja adaptacyjna ze strony UE na zmiany w prawodawstwie niemieckim). To wszystko czyni z pracy, wartościowy wkład w akademicką, politologiczną dyskusję o złożonym i wielowątkowym charakterze badanej w rozprawie doktorskiej polityki. Cenne są też elementy syntezy wątków szczegółowych w postaci merytorycznych refleksji wyprowadzonych z analizy w oparciu o empiryczne studium przypadku. Szkoda trochę, że są one nieco rozsypane po tekście – zamiast zebrane i uporządkowane w podsumowaniu rozdziału (a nawet podrozdziałów).

Natomiast rozdział piąty analizuje problematykę integracji imigrantów żydowskich. Przeprowadzona tu wszechstronna, wieloczynnikowa analiza zmiennych mających znaczenie oraz wpływ na przebieg procesu integracji imigrantów – znacznie wzbogaca stan wiedzy. Za korzystny z perspektywy poznawczej należy uznać dobór płaszczyzn i kwestii uwzględnionych przez Doktorantkę do badania. Przedmiotem analizy była w tym rozdziale kwestia wykształcenia oraz aktywności zawodowej, preferencji dotyczących mobilności, jeśli chodzi o migracje wewnętrzne oraz stosunki społeczne, jak również szersze problemy adaptacyjne – choćby te związane z odchodzeniem od tradycji, jak argumentuje Autorka w rezultacie wpadania w „pułapkę konsumpcjonizmu”.

W rozdziale Autorka prezentuje szerokie spektrum danych liczbowych, w tym danych statystycznych, pochodzą one z różnych źródeł a zatem różne były sposoby (metodologie badań) wykorzystywane do ich opracowania. Nie ma w tym oczywiście nic złego, wszakże Doktorantka wykorzystała dane które były dostępne. Natomiast warto pamiętać, że obraz wyłaniający się z tego typu zestawień traktować należy bardziej jako wskazujący na pewne trendy aniżeli skrupulatnie oddający rzeczywistość. Zatem przyjęć można, że wnioski z takiej analizy stanowią dobry punkt wyjścia i odniesienia do problematyzacji (w sensie badawczym) konkretnych zagadnień. Natomiast sugestia jaka się tutaj nasuwa to ewentualne zestawienie danych w ujęciu tabelarycznym, co sprzyjałoby klarowniejszemu ich przedstawieniu w tekście. Ponadto pewnym wyznawaniem jest, iż część przywoływanych danych dotyczy imigrantów w ogóle (np.: jak pisze Autorka na s. 189: „Według prognoz, wśród imigrantów, w tym rosyjskich Żydów w wieku 17-25 lat, około 64% z wykształceniem podstawowym i bez ukończonego kształcenia zawodowego pozostawało bezrobotnymi”), co sprawia, że trudno na takiej podstawie jednoznacznie wnioskować co do sytuacji imigrantów żydowskich. Również wydaje się, że należy być nieco bardziej ostrożnym w formułowaniu wniosków natury ogólnej

(dotyczącej całej grupy) w oparciu o rezultaty badań dotyczących konkretnej wspólnoty imigrantów (np.: na s. 219 Autorka pisze min.: „Badanie przeprowadzone w Stuttgarcie, oparte na danych liczbowych rodzin zamieszkujących w kwaterach, dostarczyło ciekawych informacji na temat struktury demograficznej rosyjskich Żydów mieszkających w Niemczech”).

Tymczasem bardzo ciekawym, jest podrozdział dotyczący problemów i wyzwań natury społecznej i psychologicznej rozpatrywanej w kontekście zjawiska jakie Autorka nazywa ‘pułapką konsumpcjonizmu’. Podobnie jak wcześniejszy podrozdział, jest on niezwykle bogaty w treści i szczegółowe informacje.

W końcu rozdział szósty zatytułowany” „Wzajemne postrzeganie Niemców i Żydów” i siódmy pt.: „Interakcje pomiędzy ‘niemieckimi’ a rosyjskimi Żydami”, poświęcone są już kolejno badaniu dynamiki relacji między mniejszością żydowską a większością oraz relacjami wewnątrz społeczeństwa niemieckiego. Ta bardzo ważna część pracy – jest to bowiem miejsce, gdzie Autorka dokonuje przeglądu i oceny rezultatów, a przez to efektywności, niemieckiej polityki migracyjnej sprzężonej z innymi politykami publicznymi w tym polityką historyczną czy polityką absorpcyjno-integracyjną. Wysoko należy ocenić wszechstronną analizę ukazującą, zróżnicowane postawy Niemców wobec Żydów w ogóle oraz w szczególności rosyjskojęzycznych żydowskich imigrantów. Omówione zostały tu kwestie trudne jak zjawisko antysemityzmu i uprzedzeń, oraz różnych form polityzacji mniejszości żydowskiej w Niemczech nie tylko w dyskursie publicznym, ale również praktykach społeczno-politycznych. Autorka dokonała tutaj także zgrabnego zabiegu ‘rozłącznej’ analizy postaw społeczeństwa niemieckiego z jednej strony oraz poszczególnych formacji (partii) politycznych z drugiej. Dodatkowo celnie wskazała na kluczowe kwestie społeczne i polityczno-międzynarodowe (np.: stosunek niemieckiego społeczeństwa oraz niemieckiej klasy politycznej wobec konfliktu izraelsko palestyńskiego). Kwestie te nie tylko rezonują w dyskusjach na temat stosunków niemiecko -żydowskich, ale również je kształtującą i dynamizującą. Ponadto Mgr A. Kulpan w osobnych paragrafach omówiła stosunek niemieckich instytucji państwowych oraz obywateli Niemiec wobec imigrantów żydowskich – w tym wskazała na przejawy zachowań antysemickich oraz walki z antysemityzmem.

Warto zwrócić uwagę, że w rozdziale szóstym szczególną atencją, cieszył się ponownie Berlin, czego wyrazem jest dostrzeżenia znaczenia wyjątkowego charakteru polityki władz landu Berlin oraz relacji ‘mniejszość – większość’ i wewnątrz-grupowej dynamiki w obrębie bardzo zróżnicowanej społeczności żydowskiej Berlina. Wydaje się jednak, że skoro w różnych miejscach pracy Berlin stanowi punkt odniesienia – to można byłoby badanie stanu rzeczy w tym mieście / landzie, uczynić przedmiotem osobnego paragrafu – który znalazłby miejsce w

każdym z rozdziałów merytoryczno-empirycznych i analizował zagadnienie przez pryzmat specyficznego ‘klimatu’ i charakteru Berlina w perspektywie problemów omawianych w poszczególnych rozdziałach.

Wreszcie odnotować trzeba także, że w rozdziale siódmym czytelnik znajdzie ciekawą, krytyczną refleksję na temat stosunku samych imigrantów żydowskich wobec Niemiec i Niemców. Na uwagę zasługuje interesująca i dobrze osadzona w wielowymiarowym i złożonym kontekście społeczno-politycznym analiza dynamicznych relacji społecznych, zwracająca uwagę czytelnika na wyzwania i trudności we wzajemnym zrozumieniu między żydowską mniejszością i niemiecką większością. Atrakcyjne poznawczo są szczegółowe opisy i obserwacje dotyczące instytucjonalizacji życia żydowskiego, w tym funkcjonowania gmin żydowskich. Autorka nie uciekła również od tematów złożonych i trudnych, jak choćby napięcie i konfliktów w łonie samej społeczności. Zwróciła także uwagę na uwarunkowania i przebieg procesu rozwoju instytucjonalizującej się społeczności żydowskiej (w tym jej rozkwitu, wzrostu potencjału i nowych struktury).

Dysertację zamyka „Zakończenie”, w którym mgr A. Kulpan niejako powraca do pytań badawczych udzielając na nie wyczerpujących odpowiedzi – te zaś korespondują z treściami i analizami zawartymi w zasadniczej części rozprawy. W ten sposób doktorantka również weryfikuje hipotezę. W rezultacie uzyskany został efekt spójności i kompletności narracji.

Na koniec tej części oceny, recenzentka pragnie jeszcze uczynić dwie uwagi, jedną techniczną odnoszącą się kwestii strukturalno-redakcyjnych, drugą merytoryczną. Zatem po pierwsze wydaje się, że dobrym zabiegiem mogłoby być uzupełnienie rozprawy krótkimi ‘wprowadzeniami’ – ‘wstępami’ do poszczególnych rozdziałów. W jednym lub w dwóch akapitach mogłaby znaleźć się informację na temat ogólnej charakterystyki rozdziału, celów i ‘zadań’ jakie ma on realizować w dysertacji, a więc w procesie rozwiązywaniu problemu badawczego. W tej chwili Autorka niejako ‘z marszu’ wchodzi w analizę poszczególnych zagadnień szczegółowych, ułożonych w kolejnych podrozdziałach. Analogicznie, dobrym i często praktykowanym rozwiązaniem byłoby wprowadzenie do poszczególnych rozdziałów krótkiego podsumowania, zawierającego wnioski cząstkowe. Druga natomiast uwaga, która nasuwała się recenzentce wielokrotnie w trakcie lektury rozprawy doktorskiej, dotyczy – stosowanej w dysertacji terminologii. Chodzi tu konkretnie o określenie używane odnośnie do podmiotu badania – to jest rosyjskojęzycznych Żydów do Niemiec. Często stosowana w narracji kategoria „rosyjscy Żydzi” budzi pewne wątpliwości. Otóż po pierwsze Autorka w swoim wywodzie wielokrotnie odnosi się do Żydów pochodzących z różnych zakątków Związku Radzieckiego – niekoniecznie tych jego części, które po jego rozpadzie stały się

terytorium Federacji Rosyjskiej. Ponadto pewna część wywodu ulokowana została również w czasie sprzed rozpadu ZSRR, zatem w tym przydatku pisanie o rosyjskich Żydach, jest miejscami wyrazem braku prezencji, w innych przypadkach zbyt daleko idącą generalizacją (np.: s. 65 – gdzie Autorka pisze o „Zagładzie milionów Żydów rosyjskich”). Zatem w odniesieniu do tej kluczowej kategorii wykorzystywanej w pracy tj.: ‘Żydzi rosyjscy’ – warto byłoby się zastanowić czy nie bardziej adekwatne byłoby sformułowanie ‘Żydzi rosyjskojęzyczni’? Jak sama Autorka deklaruje bowiem, jej analiza dotyczy tak przybywających do Niemiec Żydów z Federacji Rosyjskiej począwszy od 1991 roku, jak również z państw powstałych w wyniku rozpadu ZSRR. Dalej, jeśli chodzi o uwagi o charakterze ogólnym, warte rozważenia byłoby delikatne zmodyfikowanie tytułu dysertacji, ta w zasadzie nie dotyczy samego zjawiska imigracji, ale niemieckiej polityki migracyjnej i integracji imigrantów.

IV. Ocena bazy źródłowej rozprawy oraz formalnej strony rozprawy

Praca została oparta na bardzo szerokiej bazie źródłowej. Autorka sięgnęła i wykorzystwała liczne akty normatywne i dokumenty instytucji odpowiedzialnych w Niemczech za politykę imigracyjną i integracyjną, w tym raporty oraz sprawozdania tychże. Co ważne w rozprawie wykorzystano dane statystyczne, które były szczególnie cenne i ważne z perspektywy oceny skali badanych zjawisk oraz ilościowych trendów ewolucyjnych.

Trudno sobie wyobrazić analizę problemu polityki imigracyjnej i integracyjnej (absorpcyjnej) bez uwzględnienia i wglądu do materiałów opracowywanych przez niemieckie organizacje żydowskie działające na rzecz integracji rosyjskich Żydów w Niemczech (Autorka wskazuje tu dokumenty wygenerowane przez Centralną Radę Żydów w Niemczech i Centralne Biuro Pomocy Społecznej Żydów w Niemczech). Ponadto w pracy wykorzystano rezultaty prac badawczych instytucji monitorujących zjawisko antysemityzmu – mające istotny wpływ na kształt i kierunki niemieckiej polityki wobec Żydów oraz żydowskich imigrantów. W końcu wart odnotowania jest fakt, że Doktoranta prowadziła kwerendy archiwalne w wielu archiwach, w których zdeponowane są dokumenty o bardzo różnym charakterze i pochodzące z różnych okresów, również tych okresów, które wykraczają poza ramy czasowe i tematyczne badań (tj. np.: sprzed 1991). Zabieg ten, choć niekonieczny, jest w opinii recenzentki dowodem wnikliwości, dociekliwości i rzetelności badawczej Autorki dysertacji.

Niewątpliwie wielką zaletą pracy jest, iż Autorka pracowała na materiale źródłowym w oryginalnym języku to jest w języku niemieckim. Materiałem uzupełniającym były informacje,

opinie oraz dane pochodzące z prasy. Wskazane przez Autorkę tytuły prasowe („Die Zeit”, „Die Welt”, „Das Bild”, „Die Tageszeitung”, „Frankfurter Allgemeine Zeitung”, „Süddeutsche Zeitung”, „Der Tagesspiegel, „Frankfurter Rundschau”), w oparciu, o które została dokonana kwerenda, są reprezentatywne, a obraz jaki się z ich analizy wyłania jest zróżnicowany i zniuansowany. W końcu mgr Kulpan wykorzystwała w badaniach treści pochodzące z literatury biograficznej i autobiograficznej, a także sięgnęła do dorobku kinematografii dokumentalnej oraz zachowanej w subiektywnym tonie publicystyki.

Trzon bazy bibliograficznej pracy stanowią jednak publikacje naukowe (w języku polskim, niemieckim, angielskim). To bardzo ważne, ponieważ jednym z głównych zadań badacza jest rekonstrukcja stanu badań naukowych w oparciu o istniejącą literaturę naukową i wskazanie luk badawczych. Kwerenda biblioteczna była szeroko zakrojona, tak pod względem ilościowym, jak i jakościowo-tematycznym. Przegląd wykazu literatury, jak również zwarta we wstępie krytyczna i obszerna analiza stanu badań oraz ocena wykorzystania źródeł pierwotnych i wtórnych, pozwala stwierdzić, że Autorka zna i rozumie dyskurs toczący się w literaturze przedmiotu i potrafi z niego w sposób autorski czerpać.

Tymczasem sposób w jaki zostały sporządzone przypisy oraz wykaz literatury nie budzi zasadniczych wątpliwości, widać że Doktorantka opanowała tę umiejętność. Wprowadzony w wykazie bibliograficznym podział na typy źródeł dobrze spełnia funkcję porządkującą i organizującą, konieczne jest jednak by zwrócić uwagę, że niektóre z not bibliograficznych nie są kompletne (np.: → Schoeps. Das (nicht-)angenommene Erbe, w: In Untergang und Neubeginn. Jüdische Gemeinden nach 1945 in Südwestdeutschland, Haus der Geschichte Baden-Württemberg, Heidelberg 2009 s. 411 [brak imienia]).

Pod kątem poprawności językowej praca prezentuje się dobrze, styl narracji jest generalnie poprawny i ma charakter naukowy. Brak jest wtrętów publicystycznych, czy języka żargonowego. Jednocześnie język dysertacji jest przystępny i zrozumiały dla szerokiego grona obiorców. Recenzentka sugerowałaby jednak rezygnację (tam, gdzie to możliwe) z przymiotników (np.: *oblędnej* ideologii nazistowskiej”).

Zdarzające się drobne niedociągnięcia stylistyczne (stosunkowo najczęściej), gramatyczne (rzadziej) i interpunkcyjne (np.: tam, gdzie Autorka stosuje kursywę nie trzeba stosować cudzysłowu) nie obniżają wysokiej ocenę rozprawy pod tym względem. Pewnym mankamentem jest, że w pracy zdarzają się powtórzenia, powtarzane są określone wątki charakteryzujące społeczność żydowską w Niemczech, te same argumenty (zresztą trafne) wyjaśniające postawy i motywacje w odniesieniu do badanej społeczności. Powtórzenie obejmują także informacje dotyczące polityk publicznych państw niemieckich (np.: postawy i

stanowiska rządu Lothara de Maizière'a). Wydaje się, że wskazane dodatkowe uporządkowanie i systematyzacja materiałów i treści umożliwiłyby skrócenie rozprawy, która jest relatywnie długa i obszerna.

VI. Konkluzje

Konkludując, przedłożona do recenzji rozprawa jest niezwykle bogatym w treści opracowaniem, wnoszącym nowe interesujące wątki i spostrzeżenia analityczne do toczącej się w dyskursie naukowym debaty. Biorąc pod uwagę merytoryczne oraz warsztatowe walory rozprawy doktorskiej napisanej przez mgr Aleksandrę Kulpan, należy uznać, iż Doktorantka zidentyfikowała i sformułowała oryginalny problem badawczy, który w toku badań w sposób twórczy i oryginalny rozwiązała. Na ten rezultat końcowy złożyło się prawidłowa konceptualizacja problemu badawczego oraz operacjonalizacja badań poprzez zastosowanie prawidłowo i adekwatnie dobranych metod badawczych. Lektura rozprawy doktorskiej przedłożonej przez mgr Kulpan potwierdza, iż posiada ona wystarczającą wiedzę teoretyczną w zakresie badanej tematyki, której istota lokuje się dyscyplinie nauki o polityce i administracji.

Wobec powyższego należy stwierdzić, że przedłożona do recenzji rozprawa spełnia wymagania określone przepisami prawa stąd wnioskuję o dopuszczenie do dalszych etapów przewodu doktorskiego.

Joanna Dyduch